

ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДІВ АКТИВІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ У СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

В статті розглядаються педагогічні особливості функціонування методів навчання взагалі та, конкретно, методів активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів сучасної школи у відповідності до задач профільності навчання.

Ключові слова: методи навчання, методи активізації навчально-пізнавальної діяльності, профільність навчання.

Розвивальне та особистісно-орієнтоване навчання спонукає вчителів до застосування у навчальному процесі нетрадиційних форм та методів навчання, які збуджують творчу ініціативу учнів, розвивають критичне мислення та уміння застосовувати знання у нестандартних ситуаціях.

Нові підходи до організації освіти у старшій школі спрямовані на її профілізацію. Старша школа має функціонувати як профільна. Інноваційні процеси, які відбуваються у сучасній школі, свідчать про підвищення ступеня диференціації та індивідуалізації навчання. Це сприяє утвердженню особистісно зорієнтованого характеру освіти, головною метою якої є створення умов для розвитку особистості, врахування індивідуальних особливостей, інтересів і потреб учнів, формування покоління, здатного навчатися впродовж життя та будувати освітні моделі самореалізації у професійному світі, що знаходить своє відображення у створенні профільних класів.

Розвиток сучасної педагогічної теорії та практики базується на відкритості та творчому характері навчання, особистісній спрямованості процесу навчання (вихідна позиція – не соціум, а людина з її неповторністю та потенціалом розвитку), співробітництві та співтворчості учасників освітнього процесу, що дозволить кожному конструювати та реалізувати індивідуальні шляхи здобуття знань. Саме тому особливої актуальності набуває проблема методів навчання, пошук шляхів підвищення ефективності їх застосування, особливо в умовах профільності навчання.

Видатний дидакт XVII століття Я. Л. Коменський мріяв віднайти такий універсальний метод навчання, який би працював “точно і безпомилково як годинник”, завдяки якому можна було б повністю досягти поставленої мети. Проте, пройшли віки і ніхто із видатних вчених, чи практиків не наблизився до ідеального методу ні на крок. Це не пов'язано з кризовими явищами в освіті, а навпаки. Педагогічна наука як динамічна галузь людської діяльності завжди перебуває у пошуку, розвивається, проникаючи в глибину явищ і процесів. Це стосується і поглибленого вивчення сутності самого поняття “метод навчання”. Прогресивною тенденцією в розробці якого є поступальна конкретизація, виділення зовнішньої і внутрішньої сторін, визнання багатоякісності методу навчання [2; 3; 5; 6; 8; 9].

Розробка теорії методу навчання має давню історію. Проте, і в сучасних умовах, особливо з пошуком шляхів перебудови системи освіти, зокрема, визнання особистісно орієнтованого підходу новою парадигмою освіти, посилилась увага до пошук нових і реанімації існуючих методів навчання.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що проблема методів навчання, особливо у зв'язку з активним пошуком нових, реконструкцією старих та орієнтацією сучасної школи на диференціацію та профілізацію, не знайшла свого вирішення і потребує подальшого дослідження. Особливої уваги практичні працівники школи стали приділяти методам, які найбільш інтенсифікують процес навчання, а саме методам активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів.

Проблема використання в дидактичному процесі методів активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів особливо актуальна на сучасному етапі становлення національної системи освіти і збагачення її новими технологіями. Із педагогічної практики відомо, що ефективність навчання учнів суттєво знижується, коли застосовуються пасивні методи дидактичного впливу, коли відсутній діалог між вчителем і учнем. З метою формування особистості учня в навчальному процесі сучасна дидактика рекомендує збагачувати традиційні методи навчання такими методами і прийомами, які сприяли б формуванню в учнів мотивації учіння, високого рівня активності й емоційності, створенні умов для активного самостійного набуття учнями загальнонаукових знань, навичок, умінь, компетентностей.

В останнє десятиріччя велике значення набуває пошук нових або реконструкція старих, добре відомих педагогічній науці методів навчання, які б у найбільшій мірі забезпечували активність учнів у навчально-виховному процесі. Наведемо в якості прикладу деякі з них: ділова гра (дидактична, ситуативно-рольова, проблемно-рольова, дискусійна, творча, навчальна), метод занурення, випереджувального навчання, метод мікровідкриттів, метод синектики (побудований на застосуванні аналогій і асоціацій), метод "мозкового штурму", ситуативний метод, інтерактивні методи, метод проєктів тощо.

Сучасна дидактика вимагає від суб'єктів учіння не тільки зрозуміти, запам'ятати й відтворити отримані знання, але й найголовніше, – вміти ними оперувати, творчо їх розвивати. Досягненню цієї мети сприяють методи активізації навчально-пізнавальної діяльності, спрямовані на розвиток в учнів творчого самостійного мислення і кваліфікованого розв'язання завдань. Використання цих методів забезпечує тісний зв'язок теорії з практикою, розвиток нестандартного стилю мислення, рефлексивної сфери мислення (самосвідомості) й саморегуляції розумової діяльності, створення атмосфери співробітництва, розвиток навичок спілкування.

Методи активізації навчально-пізнавальної діяльності – це сукупність прийомів і способів психолого-педагогічного впливу на учнів, що, в першу чергу, спрямована на розвиток самостійного мислення учня, активізацію його пізнавальної діяльності, формуванню творчих навичок та умінь нестандартного розв'язання проблем і вдосконалення навичок спілкування.

З метою з'ясування педагогічних особливостей методів активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів у профільній школі, виділимо основні завдання, які має реалізувати профільне навчання старшокласників.

Метою профільного навчання, як зазначено в концепції профільного навчання у старшій школі [1, с. 4], є забезпечення можливостей для рівного доступу учнівської молоді до здобуття загальноосвітньої профільної та початкової допрофесійної підготовки, виховання особистості, здатної до самореалізації, професійного зростання й мобільності в умовах реформування сучасного суспільства.

Важливим завданням сучасної школи є забезпечення поглибленого вивчення циклу споріднених профільних предметів, які визначають певну галузь, тобто опанування системою фундаментальних знань та практичних умінь. Навчання у профільних класах, природно, має певну специфіку у порівнянні із звичайними, що не може не позначитись на застосуванні

методів навчання.

У профільних класах, як і в інших, широко застосовуються словесні, наочні та практичні методи навчання. Проте, особливості їх застосування різні. Серед словесних методів у профільних класах все більше поширеним стає лекційний метод, як найбільш дієвий спосіб, що забезпечує прискорений темп навчання, більш глибоке і повне розкриття явищ, понять, законів і теорій, дає можливість подавати матеріал укрупненими блоками, чим сприяє цілісному сприйманню його, формує в учнів уміння логічно мислити, встановлює причинно-наслідкові зв'язки, готує випускників до напруженої розумової праці, яка їх чекає у майбутньому.

Дослідження показало, що в дидактиці не має єдиного погляду на шкільну лекцію як дидактичну категорію. Одні автори визначають лекцію як метод навчання (А. М. Алексюк, Ю. К. Бабанський, Е. Я. Голант, Т. А. Ільїна та ін.); інші розглядають її і як метод, і як форму (В. І. Бондар, В. Ф. Паламарчук, М. М. Скаткін, В. О. Онищук та ін.); треті вважають що лекція не може бути методом, бо сама передбачає використання різних методів, тому вважають її тільки формою організації навчання (С. П. Баранов, І. Т. Іванов, І. М. Чередов та ін.). Ми поділяємо думку вчених (В. І. Бондаря, Ю. К. Бабанського, В. Ф. Паламарчук та ін.), що коли лекція планується на весь урок (чи спарений уроки, застосовуються і інші методи навчання), тоді вона є формою організації навчання, а коли лекція займає тільки частину уроку і є способом вивчення нового матеріалу), тоді вона виступає методом навчання.

Аналіз шкільної практики показує, що вчителі застосовують лекції епізодично, в основному на початку курсу, розділу, теми. Такі лекції виконують лише одну функцію – інформаційну. Це так звані настановні, або вступні лекції. Цим пояснюється уривчастість знань багатьох учнів, відсутність цілісності; по-друге, лекцію часто вважають “пасивним методом”; по-третє, епізодичність використання лекцій у навчанні є причиною необізнаності вчителя з можливостями і різноманітністю застосування цього методу.

Враховуючи особливості розумової діяльності учнів старших класів, яка має аналітико-синтетичний характер, доцільно застосовувати такі види лекцій як аналітична або генетична. Аналітична лекція – це такий спосіб вивчення навчального матеріалу, коли вчитель розчленовує знання на елементи і показує важливість і роль кожного із виділених елементів, при цьому будується цілісне уявлення про знання. Генетична лекція це спосіб вивчення навчального матеріалу, коли вчитель показує процес виникнення знання, його розвиток, а потім дається його остаточне формулювання. Генетична лекція крім того, може бути сократівською (історію виникнення і створення знання розгортає перед учнями сам вчитель) і евристичною (учні при допомозі вчителя відкривають знання і формулюють їх). Важливого значення набуває завдання формувати системне мислення учнів. З цією метою застосовують узагальнюючі та оглядові лекції.

Сучасна лекція повинна формувати інтерес і прагнення до учіння, активізувати навчально-пізнавальну діяльність учнів, сприяти обмінові знаннями, досвідом і почуттями. З цією метою використовуються певні прийоми і способи активізації класичної лекції: це – лекція – “діалог з аудиторією”, лекція – аналіз конкретної ситуації; лекція з використанням техніки зворотного зв'язку; лекція із заздалегідь запланованими помилками. Дамо коротку характеристику кожному виділеному виду лекції:

⇒ лекція – “діалог з аудиторією” – застосовується для активного залучення учнів до засвоєння навчального матеріалу. Вона передбачає безпосередній контакт педагога з аудиторією, що дає змогу зосередити увагу учнів на найбільш важливих проблемах теми, визначити темп викладу навчального матеріалу. Досягається це різними прийомами (запитання до аудиторії, які можуть бути інформаційними і проблемними). Така лекція має

елементи діалогу.

⇒ лекція – “аналіз конкретної ситуації” – нагадує лекцію дискусію. Внаслідок колективного обговорення вчитель робить висновки і акцентує увагу на отриманих знаннях.

⇒ лекція з використанням техніки зворотного зв'язку проводиться за наявності спеціально обладнаних аудиторій для програмованого навчання.

⇒ лекція із заздалегідь запланованими помилками передбачає закладення в її зміст певної кількості помилок змістового або методичного характеру. Завдання учнів полягає в тому, щоб виявити під час лекції ці помилки, занотувати їх та оголосити в кінці лекції. Помилки аналізуються разом із вчителем, виправляються. Крім того вчитель заздалегідь готує опис помилок і пред'являє їх учням.

Поряд з лекційним методом широко використовуються методи розповіді, пояснення, бесіди, допоміжної літератури, використання засобів інформації (газет, журналів, телепередач) і обговорення їх. Це дає змогу в учнів виховувати критичне ставлення до інформації, збагачувати та поповнювати свої знання. Словесні методи ефективно застосовуються у профільних класах при поєднанні з наочними та практичними методами: використання комп'ютерів, магнітофонних записів, графіків, таблиць, схем, лабораторних і практичних робіт.

Забезпечення виконання завдання, яке має врахувати реальні потреби учнів, свідчить про намагання утвердити особистістю орієнтований характер освіти у профільній школі. Для цього посилюється роль самостійної діяльності учнів і провідним у профільних класах стає метод самостійної роботи. Вона як метод навчання широко використовується з метою: засвоєння нового матеріалу за підручником; засвоєння знань із друкованих джерел і засобів масової інформації; виконання усних і письмових вправ і задач; самостійного тренування; виконання творчих робіт з літератури; проведення спостережень з біології, географії, фізики; виготовлення таблиць, діаграм, схем; підготовка до семінарських занять; виконання індивідуальних проєктів та участь у колективних.

Головним завданням профільної школи є допомогти учневі визначитись зі своїми здібностями, можливостями, створити умови для саморозвитку в період шкільного навчання. Реалізації поставлених завдань сприяють комплекс методів, серед яких важливе місце відводиться методам, що активізують навчальну діяльність учнів і виступають суб'єктом взаємодії.

До активних методів належать ті, що

⇒ інтенсифікують процес навчання (проблемна лекція, евристична бесіда, дискусія, рольові ігри, діалог, проблемний виклад, проблемне завдання, мозковий штурм, брифінг і т.п.).

⇒ спеціально орієнтовані на розвиток самостійності учнів як суб'єктів навчально-пізнавальної діяльності (вікторини, аукціони, самостійні дослідницькі завдання, творчі роботи, лабораторні роботи, ділові ігри, дебати, взаємонавчання, прес-конференція, брейн-ринг тощо).

⇒ органічно поєднують у єдиний пізнавальний процес навчання (засвоєння знань) наукову творчість, оволодіння науковою теорією й розв'язання практичних проблем (метод проєктів, індивідуальний освітній проєкт, дослідні завдання, реферати, творчі роботи, ділові ігри тощо).

Отже, активні методи – це сукупність способів і прийомів організації навчально-пізнавальної діяльності, яка забезпечує активність учнів у здобутті знань.

Активні методи за характером пізнавальної діяльності можуть бути розділені на 3 групи:

– методи проблемного навчання (проблемна лекція, евристична бесіда, дослідницький метод);

– групові методи (діалогові методи, робота в малих групах, творче групове завдання, колективні проекти тощо);

– індивідуальні методи (методи самостійної роботи, індивідуальні проекти, проблемні завдання, тренінги тощо).

Реалізація поставлених завдань перед профільною школою неможлива без застосування таких методів, які ґрунтуються на діалозі, моделюванні, ситуаціях вибору, вільного обміну думками, авансуванням успіху. Такі методи названі-інтерактивними.

У сучасних умовах особлива увага приділяється інтерактивним методам навчання.

Інтерактивні методи навчання – це такі способи взаємозв'язаної діяльності, коли навчання відбувається у взаємодії вчителя та учнів з метою спільного вирішення навчальних завдань, розвитку особистості учня.

Якщо виходити із сучасної парадигми освіти – особистістю орієнтованого навчання, то учень у навчальному процесі може бути об'єктом, суб'єктом, суб'єктом взаємодії. Коли умовно учень є об'єктом навчання, то застосовані методи для вивчення нового матеріалу за характером пізнавальної діяльності будуть пасивними (учень слухає, записує, запам'ятовує, відтворює). Якщо учень бере активну участь у здобуванні нових знань, стає суб'єктом навчання (приймає участь у бесіді, відповідає на запитання, пропонує свої розв'язки, виконує завдання, доповнює, аналізує і т. ті.), то застосовані методи називають активними.

Якщо ж учень виступає суб'єктом взаємодії вчителя і учнів під час вивчення нового матеріалу, то застосовані методи називають інтерактивними.

Профільна школа має забезпечити творчий розвиток учнів, набуття ними навичок науково-практичної і дослідницько-пошукової роботи. З цією метою застосовують різні методи, серед них виділимо методи: прогнозування, моделювання, аналогій, творчих завдань, проектів, дослідних завдань, аналітичний метод, спостережень, експерименту, лабораторних і практичних робіт тощо. Формування в учнів досві/ту творчої діяльності – це в першу чергу формування в них готовності і здатності до застосування знань у нетипових, життєвих ситуаціях; бачення нової функції об'єкта і його структури; бачення альтернативи розв'язку; знаходження нового способу вирішення проблеми.

Виділені педагогічні особливості методів активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів переконують, що тільки оптимальне поєднання традиційних та інноваційних методів дають можливість вирішувати освітні завдання, які стоять перед сучасною школою, илр^* Профільна школа має забезпечити творчий розвиток учнів, набуття ними навичок науково-практичної і дослідницько-пошукової роботи.

Творчістю називають процес створення людиною об'єктивно та суб'єктивно якісно нового за допомогою спеціальних творчих процедур. До них належать такі, як самостійне перенесення раніше засвоєних знань і умінь у нетипову ситуацію, бачення проблем, бачення нової функції об'єкта і його структури, бачення альтернативи, способу вирішення проблеми і самого рішення. Формування досвіду здійснення творчої діяльності пов'язане з розвитком здібностей людини. На думку академіка В. Обручева, здібності, як і мускули, ростуть тільки в разі тренування, хоча зрозуміло, що факт природної обдарованості людини є незаперечним. Для розвитку творчих здібностей учнів застосовують педагогічні технології, які ґрунтуються на проблемних методах навчання (проблемний виклад знань, частково-пошуковий, дослідницький).

Для набуття навичок науково-практичної та дослідницько-пошукової діяльності застосовують різні методи, серед них виділимо такі: метод прогнозування, метод моделювання, метод аналогій, метод творчих завдань, метод проектів, метод дослідних завдань, аналітичний метод, метод спостережень, метод експерименту, метод лабораторних і

практичних робіт.

Відмітимо, слідом за Григорієм Ващенко, характерні особливості методу проектів і дослідницького методу. Обидва методи побудовані на пізнавальному інтересі. Проте, для дослідницького характерні інтелектуальні інтереси, тоді як методу проектів характерним є практичний ухил навчання та зв'язок його з життям учня. Учень, працюючи за дослідним методом, нагадує вченого-теоретика: ботаніка, зоолога, фізика і т.д. Працюючи ж за методом проектів, він нагадує практичного діяча: агронома, лікаря, інженера і т.д. В роботі і того й того мають велике значення теоретичні знання. Але для першого вони є мета, а для другого – засіб. Метод проектів як і дослідницький є методом пошуку. Обидва вони спрямовані, в першу чергу, на розвиток в учнів творчих здібностей: дослідницький метод скерований на розвиток творчих здібностей в галузі теоретичного мислення, метод проектів – на розвиток мислення технічного, яке спираються на науку [7, с. 332].

Формування в учнів досвіду творчої діяльності – це в першу чергу формування в них готовності і здатності до застосування знань у нетипових, життєвих ситуаціях; бачення нової функції об'єкта і його структури; бачення альтернативи розв'язку; знаходження нового способу вирішення проблеми.

Виділені особливості методів навчання переконують, що тільки оптимальне поєднання традиційних та інноваційних методів дають можливість вирішувати освітні завдання, які стоять перед профільною школою.

Використана література:

1. Концепція профільного навчання у старшій школі // Математика в школі. – 2006. – № 4. – С. 2-7.
2. *Алексюк А. М.* Загальні методи навчання в школі. – видання 2-ге, переобл. і допов. – К. : Рад. школа. 1981. – 206 с.
3. *Бабанський Ю. К.* Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – М. : Просвещение, 1985. – 208 с.
4. *Бондар С. П.* Методи навчання: традиції та інновації // Біологія і хімія в школі. – 2000. – № 5. – С. 13-16.
5. *Бондар С. П.* Цілісний підхід до методів навчання як основа моделювання навчальної діяльності учнів / Гуманізація процесу навчання в школі : навч. посібник / за ред. С. П. Бондар. – 2-ге вид. доповн. – К. : Стило, 2001. – С. 12-96.
6. *Бондар В. І.* Дидактика. – К. : Либідь. – 2005. – С. 78-96.
7. *Ващенко Г.* Загальні методи навчання. – К. : Українська Видавнича Спілка, 1997. – 441 с.
8. *Лернер И. Я.* Дидактические основы методов обучения. – М. : Педагогика. 1981. – 186 с.
9. *Паламарчук В. Ф.* Школа учит мыслить. – М. : Просвещение, 1979. – 144 с.

А н н о т а ц и я

В статье рассматриваются педагогические особенности функционирования методов обучения вообще и, в частности, методов активизации учебно-познавательной деятельности учащихся современной школы в соответствии с задачами профильности обучения.

Ключевые слова: методов обучения, методы активизации учебно-познавательной деятельности учащихся, профильность обучения.

A b s t r a c t

The article deals with pedagogical peculiarities of teaching methods in general and, in particular, modalities for increased training and learning activities of students of the modern school in accordance with the objectives of school education.

Keywords: teaching methods, methods of enhancing training and learning activities of students, school education.